

эканомія, у якой вылучаліся дзве састаўныя часткі – палітэканомія капіталізму і палітэканомія сацыялізму, – выпрацавала тэрмінасістэму, у складзе якой шматлікія тэрміны ў працэсе функцыянавання набывалі сацыяльна-класавую ацэнку, ідэалагічную афарбаванасць. У выніку гэтага палітэканамічная тэрміналогія, якая ўваходзіць у семантычнае поле “сацыяльныя адносіны”, займае асаблівае месца сярод іншых тэрміналагічных адзінак мовы. Гэта абумоўлена палітызацыяй, ідэалагізацыяй семантычнага аб’ёму значнай часткі тэрміналагічных адзінак, наяўнасцю сацыяльна-класавай ацэнкі ў іх паняццёвым змесце, што знаходзіць адлюстраванне ў бінарных дэфініцыях. Значыць, спецыфічнымі рысамі семантыкі палітэканамічнага тэрміна выступаюць найперш шматузроўнеvasць паняццёвага зместу і ідэалагічная звязанасць.

¹ Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков. Львов, 1984. С.3.

² Гл.: Большая Советская Энциклопедия. М., 1974. Т.17. С.975–976.

³ Здоровага В. И. Слово тоже есть дело. М., 1977. С.4.

⁴ Слюсарева Н. А. Проблемы лингвистической семантики // Вопросы языкознания. 1975. №5.

C.15.
⁵ Крючкова Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. М., 1989. С.63.

⁶ Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке. Л., 1929. С.31.

⁷ Туркин В. Н. К изучению социальных терминов // Вопросы языкознания. 1975. №2. С.63.

Г.І.КУЛЕШ

ПЫТАННІ КУЛЬТУРЫ МОВЫ ВА “УЗВЫШШЫ”

Больш за 70 гадоў назад – у маі 1926 г. – група пісьменнікаў і паэтаў (Уладзімір Дубоўка, Кандрат Крапіва, Кузьма Чорны і інш.) выйшла з адзінай да таго часу літаратурна-мастацкай арганізацыі “Маладняк” і ўтварыла згуртаванне “Узвышша”. Выбар назвы быў невыпадковым: новае аб’яднанне паставіла задачу павышэння эстэтычнай якасці мастацкіх твораў. Адной з асноўных умоў вырашэння гэтай задачы бачылася дасканалае авалодванне ўсімі асаблівасцямі, тонкасцямі беларускай мовы як адзінага матэрыялу, з якога пісьменнік будзе свае творы. У той жа час члены згуртавання разумелі неабходнасць павышэння культуры мовы не толькі ў дачыненні да мастацкай літаратуры. Моўная культура ўсведамлялася як найважнейшая частка культуры грамадства.

Як вядома, культура мовы звязваецца перш за ўсё з нарматыўнасцю маўлення, з неабходнасцю прытрымлівацца пэўных літаратурных нормаў. Такія нормы ў 20-я гады, па сутнасці, яшчэ толькі выпрацоўваліся. Вось чаму перыядычнае выданне літаратурна-мастацкага згуртавання часопіс “Узвышша”, які пачаў выходзіць у 1927 г., увёў на сваіх старонках спецыяльны раздзел “Культура мовы” і не толькі змяшчаў моўны аналіз літаратурных твораў, даваў парады адносна словаўжывання, формаўтварэння, пабудовы пэўных сінтаксічных канструкцый, але заклікаў шырокую грамадскасць прыняць актыўны ўдзел у абмеркаванні апублікаваных матэрыялаў.

Найбольш актыўнымі аўтарамі раздзела “Культура мовы” былі Уладзімір Дубоўка, Кузьма Чорны, Язэп Лёсік, Хвядос Шынклер. Асаблівая ўвага звярталася на чысціню мовы твораў тагачасных аўтараў. Так, на прыкладзе верша Ан.Вольнага “Мне і тут без Беларусі цесна”, змешчанага ў газеце “Савецкая Беларусь”, Ул.Дубоўка паказвае, што ў справе ўдасканалення слоўніка беларускай літаратурнай мовы, яго крышталізацыі не ўсё спакойна. Калі аўтар не валодае беларускай мовай, думае па-руску, то ў яго і нараджаюцца “перлы” нахшталт:

І такія смяшныя сляды
Лунных лап па ўцёсах яглі.

Прычыну з’яўлення такіх “лунных лап” у беларускай літаратуры К.Чорны бачыць у тым, што людзі, якія змалку добра ведалі расійскую мову і зусім не ведалі беларускай, замест таго, каб вывучаць яе, падпарадкоўваючыся тагачаснай жыццёвай неабходнасці, пачалі ствараць уласную мову. І паколькі гэтыя стваральнікі не прыкладалі асаблівых намаганняў, каб успрыняць беларускую моўную стыхію, то і мова іх хутчэй нагадвала жаргон¹. Нельга не пагадзіцца з К.Чорным, што пашырэнне такой жаргоннай мовы – вельмі небяспечная з’ява. Існаванне ў беларускай літаратуры твораў, падобных да працытаванага верша, некаторым дае падставы заяўляць аб недасканаласці, нераспрацаванасці беларускай мовы, называць яе дыялектам рускай мовы.

Узвышанцы ставіліся да лексікі як да “асновы і галоўнай каштоўнасці літаратурнай мовы”³. Менавіта таму, відаць, найбольш увагі ў раздзеле “Культура мовы” ўдзелена праблеме словаўжывання.

Дакладнасць словаўжывання можа дасягацца разнастайнымі шляхамі. Адзін з іх – правільнае вызначэнне семантыкі слова. Пры гэтым нярэдка бралася пад увагу і значэнне таго ці іншага слова ў жывой народнай мове. Так, напрыклад, лічылася няправільным ужыванне слова **ўгодкі** замест **гадавіна**, паколькі гэтыя словы, паводле пераканання аўтара артыкула “Карэктывы да слова “ўгодкі”, не з’яўляюцца раўназначнымі⁴. **Угодкі** ў народнай мове ўжывалася толькі як ‘гадавое памінанне па нябожчыку’.

Аўтары раздзела раілі правяраць дакладнасць ужывання таго або іншага слова не толькі народнай гаворкай, але ў пэўных выпадках улічваць і яго семантыку ў іншых блізкіх мовах, напрыклад у стараславянскай, якая ў старажытнасці функцыяніравала побач са старабеларускай і зрабіла пэўны ўплыў на яе. Асабліва гэта датычыла слоў, не апрабаваных моўнай практыкай – наватвораў, якіх, як вядома, у 20-я гады ўзнікала нямагла. Найбольш удалыя з іх прыжыліся ў мове, іншыя ж сталі класічнымі прыкладамі недарэчнага словаўтварэння. Аднак некаторыя, нават і не вельмі ўдалыя, здолелі дажыць да нашых дзён, замацавацца ў сучасных слоўніках, што дае цяпер падставу носбітам беларускай мовы актыўна іх выкарыстоўваць. Часам толькі пры ўдумлівым асэнсаванні і супастаўленні выяўлялася недарэчнасць такіх паспешлівых новаўтварэнняў. Гэта адносіцца, у прыватнасці, да слова **акаляць** і яго вытворнага **акаляючы**. Слова **акаляць**, адзначаецца ў часопісе, узнікла на скорую руку як калька з рускага **окоужать**. Ва ўтварэннях **акаляць**, **акаляючы** аўтар артыкула вылучае корань **-кал-**, а не **-кол-(о)** і аргументуе гэта тым, што корань **-круг-**, які вылучаецца ў рускіх адпаведніках **окоужать**, **окоужающий**, існуе і ў беларускай мове. А вось у царкоўнаславянскай мове, гаворыцца ў артыкуле, “слова **акаляць** ужываецца ў яго сапраўдным сэнсе”. У пацвярджэнне прыводзяцца словы з Псалтыра. У 50-м псалме Давыдавым ёсць выраз “окалях душу мою грехами”, што ў літаратурным перакладзе на сучасную беларускую мову значыць: “запэдкаў душу сваю ў бруд грахоў”. Так вобразна сказана аб нечысціні душы”. Наконт вылучэння кораня ў словах **акаляць**, **акаляючы** можна і паспрачацца, аднак нельга не згадзіцца, што гэтыя тагачасныя наватворы няўдалыя і немілагучныя. А самае галоўнае, як слушна адзначана, што “селянін ніколі іначай не скажа, як **наўкольнія вёскі**, **вакольнія вёскі**”, таму і ў літаратурнай мове раіцца ўжываць гэтыя словы: **наўкольнія**, **вакольнія ўмовы**, **абставіны**. “Пара выкінуць з нашае літаратурнае мовы ўзятыя наспех словы і не акаляць яе брыдкімі выразамі”, – раіць аўтар нататкі.

А вось такі прапанаваны чытачам для абмеркавання наватвор, як **вопратня**, не прыжыўся ў беларускай мове, хоць і ўтварэнне яго было пераканаўча матывавана⁶. У значэнні ‘пакой, дзе распранаюцца і захоўваюць вопратку’, як вядома, выкарыстоўваецца назва **раздзявальня**. Тым не менш цікава і карысна прасачыць “тэхналогію” стварэння наймення, звярнуць увагу на тыя патрабаванні, якія ставіліся да слова, каб яно магло прэтэндаваць на функцыяніраванне ў лексічнай сістэме. На карысць ужывання слова **вопратня** ў параўнанні з адпаведным па семантыцы **раздзявальня** прыводзяцца наступныя аргументы: 1) слова чыста беларускае, а не “наноснае”; 2) мае каранёвую сувязь са словам “вопратка”; 3) звязваецца з разуменнем пакоя, дзе распранаюцца і захоўваюць вопратку, а не толькі распранаюцца. Слова ж **адзенне**, што стала асновай для ўтварэння **раздзявальня**, мае больш шырокі семантычны аб’ём, чым **вопратка** ‘верхняе адзенне’. У гардэробе на часовае захоўванне пакідаюць менавіта верхняе адзенне. Акрамя таго, **раздзявальня** звязана толькі з працэсам (а ў аўтара нататкі выклікае нават адценне прымусу) і не ўключае семантычны кампанент ‘часовае сховішча’.

Да названых трох аргументаў можна дадаць і чацвёрты: **вопратня** ўтворана па пашыранай у беларускай мове словаўтваральнай мадэлі, як і словы **кнігарня**, **вучэльня**, **майстэрня**, **гарбарня**, са значэннем ‘памяшканне, прыстасаванае для пэўных мэт’.

Звярталася ў часопісе ўвага на дарэчнасць ужывання слова ў залежнасці ад моўнай сітуацыі. У прыватнасці, даваліся парады, калі лепш выкарыстоўваць назоўнік **скокі**, а калі **танцы**. Слова **скокі** звязвалася з паняццем механічнага танца, а **танцы** – з патнамімічнага. Адзначалася, што пры ўвядзенні слова ў

літаратурны ўжытак таксама важна ўлічваць і яго словаўтваральныя магчымасці. Як называць выканаўцаў, зрабіўшы вытворнае ад слова *скокі*? Скакун і скакуха (скачка)?⁷

У раздзеле "Культура мовы" выказаны адносіны і да іншамойнай лексікі. Правільнасць словаўжывання, як вядома, прадугледжвае абмежаванае выкарыстанне іншамойных слоў. Аднак пры недахопе ўласнай лексікі, што і назіралася ў 20-я гады, запазычванне было не толькі натуральнай, але і непазбежнай з'явай. Нельга не пагадзіцца з меркаваннем, што не варта, баючыся чужых слоў, перарабляць *землетрасенне* на *земляўздрыг*, паколькі "мова псуецца ды становіцца штучнаю, чужою і малазразумелаю не ад чужых слоў. Яна псуецца чужою граматыкаю – чужою фанетыкаю, марфалогіяю і сінтаксісам"⁸. Асабліва гэта датычыцца такой спецыфічнай часткі лексічнага запasu, як тэрміналогія. Палемізуючы з М.Байковым у сувязі з выказанымі ў артыкуле "Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове" меркаваннямі, Ю.Дрэвін піша аб тым, што нельга ўводзіць такія музычныя тэрміны, як *звышок*, *зніжок*, замест даўно вядомых і шырока распаўсюджаных *дыез* і *бемоль*, каб не адгарадзіць беларускую мову ад усяго свету¹⁰.

Разам з тым не варта ўводзіць і замацоўваць ва ўжытку скалькаваныя з іншых моў выразы пры наяўнасці адпаведных спецыфічна беларускіх, – сцвярджае аўтар "Заўвагі пра чужыя словы і звароты" Канстанцін Вашына, у наш час вядомы пад псеўданімам Лукаш Калюга¹¹. К.Вашына піша аб тым, што шырока ўжываны ў перыядычным друку выраз *звярнуць увагу* як адпаведнік рускага *обратить внимание* чужы для беларускай мовы. "У нас кажуць: *ўзяць увагу*, *мець увагу*", – адзначае аўтар і падмацоўвае свае словы цытатай з вядомага твора Я.Коласа:

А бацька браў блінцам спавагу,
Бо на Антося меў увагу...

Многія аўтары раздзела "Культура мовы" падкрэслівалі неабходнасць выкарыстоўваць мову народную як грунтоўную падставу для развіцця і ўдасканалення літаратурнай мовы, паколькі народ мае надзвычай багаты лексікон. Слушным аргументам скарыстання гэтай крыніцы папаўнення лексічнай сістэмы ў новы перыяд з'яўлялася тое, што народная мова была, па сутнасці, адзіным руплівым захавальнікам даволі вялікай колькасці самабытных старажытных беларускіх слоў і выразаў, страчаных пісьмовай мовай з прычыны гвалтоўнай шматгадовай забароны яе функцыяніравання. У якасці прыкладу прыведзена слова *ратаіства* – вытворнае ад *ратаі* 'араты'¹². Калі пачалося адраджэнне новага беларускага пісьменства, не адразу ўдалося знайсці лексему для перадачы паняцця 'апрацоўка зямлі з мэтай вырошчвання сельскагаспадарчых раслін'. Няведанне ўласнага адпаведніка вымусіла ўвесці ва ўжытак наватвор, што ўзнік, як указваецца ў нататцы, ва ўкраінскай мове ў выніку памарфемнага перакладу рускага слова *земледелие*. Словы нахштальт *земляроб* аўтар нататкі лічыць штучнымі і "лагічна не звязанымі з нашай зямельнай тэрміналогіяй: *земляробства* – ад "зямлю рабіць".

Мэтазгоднасць вяртання забытых беларускіх слоў аўтары раздзела падмацоўвалі тлумачэннем гісторыі іх узнікнення, прыкладамі ўжывання іх у старабеларускіх помніках пісьменства, што пацвярджала натуральнае і арганічнае функцыяніраванне такіх слоў у беларускай лексічнай сістэме. Для называння аднаго з двух бакоў ліста паперы, кнігі, сшытка ў пачатку XX ст. ужывалася слова *страніца*, якое мае яўныя сляды паўднёваславянскага ўплыву (няпоўнагалоссе). Прапануючы аднавіць замест яго даўняе *балона*, аўтар тлумачыць гэтымалогію слова такім чынам. *Балона* – гэта плеўны бок кары і скуры, які прылягае ў першым выпадку да дрэва, у другім – да цела. У часы, калі пісалі на пергаміне, балонны бок выкарыстоўваўся да пісання, таму ў старажытнасці бок пергамінага ліста, на якім пісалі, называлі таксама *балонай*¹³.

Часам у раздзеле друкаваліся артыкулы і нататкі, праблематыка якіх не адносіцца да культуры мовы ў сучасным разуменні гэтага паняцця. Тут закраналіся і такія агульныя тэарэтычныя праблемы мовазнаўства, як паходжанне моў, пытанні рэформы беларускай азбукі, паходжанне некаторых беларускіх слоў і інш.¹⁴ Але гэта былі на той час вельмі актуальныя праблемы, вырашэнне якіх патрабавала ўсебаковага публічнага абмеркавання.

Як вядома, літаратурна-мастацкае згуртаванне "Узвышша" сваю праграму, у тым ліку і ў павышэнні моўнай культуры, поўнасцю рэалізаваць не здолела.

Пачынаючы ўжо з 1930 г. у часопісе з'яўлялася ўсё менш артыкулаў па культуры мовы, а ў 1931 г. раздзел "Культура мовы" ўвогуле знік. Па вядомых прычынах многія навукова абгрунтаваны прапановы аўтараў раздзела не былі рэалізаваныя: з канца 30-х гадоў развіццё беларускай літаратурнай мовы было скіравана ў бок нівеліроўкі яе асаблівасцей. Тым не менш згуртаванне зрабіла значны ўплыў на ўдасканаленне беларускай літаратурнай мовы. Актуальнасць многіх змешчаных у часопісе артыкулаў не страчана і сёння. Акрамя таго, ад узвышанцаў мы атрымалі вопыт усебакова асэнсаванага, узважанага падыходу да ўвядзення ў літаратурны ўжытак літаральна кожнага слова, выразу; прыклад клапатлівых адносін да захавання самабытнасці, непаўторнасці, чысціні роднай мовы як неацэннай нацыянальнай каштоўнасці.

- ¹ Дубоўка Ул. Пра нашу літаратурную мову. (Думкі і нататкі) // Узвышша. 1927. №2.
- ² Чорны К. Небеларуская мова ў беларускай літаратуры // Узвышша. 1928. №5.
- ³ Дубоўка Ул. Нататкі для сяброў // Узвышша. 1929. №5.
- ⁴ Адамовіч А. Карэктывы да слова "ўгодкі" // Узвышша. 1929. №3.
- ⁵ І. Б. Аб слове "акаляць" // Узвышша. 1928. №2.
- ⁶ С. З. Пра беларускія словы – вопратня, замыканне і высоны // Узвышша. 1928. №1.
- ⁷ Дубоўка Ул. Нататкі для сяброў // Узвышша. 1929. №5.
- ⁸ Лёсік Яз. Граматычныя нататкі // Узвышша. 1927. №5.
- ⁹ Байкоў М. Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове // Польшча. 1927. №4.
- ¹⁰ Дрэйн Ю. Шануйце мову // Узвышша. 1928. №1.
- ¹¹ Вашына К. Заўвага пра чужыя словы і звароты // Узвышша. 1928. №1.
- ¹² В. Л. Карэктывы да слоў "земляробства" і "хлеббаробства" // Узвышша. 1927. №5.
- ¹³ Л. Аб слове "страніца" // Узвышша. 1927. №5.
- ¹⁴ Дубоўка Ул. Праект літар да згукаў "дэ" і "дж" // Узвышша. 1928. №4; Ён жа. Лацінка ці кірыліца (Да праекту рэформы беларускага алфавіту // Узвышша. 1929. №4; Кусік'ян К. Яфетычная тэорыя // Узвышша. 1929. №4; Коген М. Этымалагічныя эцоды // Узвышша. 1929. №3,8.

І.І.САВІЦКАЯ

ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЯ ПРАЦА ГАЎРЫЛЫ І МАКСІМА ГАРЭЦКІХ І МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ Ў 20-Я ГАДЫ*

20-я гады XX стагоддзя можна назваць вызначальнымі для станаўлення і ўнармавання беларускай літаратурнай мовы. Гэта перыяд актыўнай работы па вывучэнні лексічных багаццяў народных гаворак, даследаванні шляхоў папаўнення ўсіх функцыянальных стыляў, што абумоўлена набыццём беларускай мовай статусу дзяржаўнай, прызнаннем за ёй самага шырокага спектру сацыяльных функцый. Да гэтага часу, на працягу XIX і пачатку XX стагоддзяў, беларуская лексіка характарызавалася абмежаванасцю слоўнікавага складу (разгалінаваны пласт бытавой і слабая распрацаванасць абстрактнай лексікі і навуковай тэрміналогіі), полінаменнасцю (ужыванне некалькіх назваў аднаго прадмета ці з'явы), наяўнасцю вукатэрытарыяльных дыялектызмаў, варыянтнасцю ў напісанні. На парадок дня паўстала задача "...выпрацаваць і кантактава замацаваць адзіны і ўстойлівы, абавязковы для ўсіх правапіс і граматыку беларускай мовы, удасканаліць і ўзбагаціць выяўленчыя сродкі беларускай літаратурнай мовы, падняць яе культуру, зрабіць яе больш гнуткай і выразнай"

Пасля стварэння БССР на беларускай мове пісаліся не толькі мастацкія творы, але і вялося службовае справаводства, праводзіліся заняткі ў выхавальчых і навуковых установах розных тыпаў. Развіваючыся, беларуская мова актыўна папаўнялася новымі пластамі лексікі, выпрацоўвала патрэбныя сродкі намінацыі. У літаратурнай мове адбываўся працэс своеасаблівага апрабавання і замацавання новых, найбольш прымальных норм. Усё гэта адбывалася ў кантэксце агульнага ўздыму нацыянальнай свядомасці, павышэння цікавасці народа да сваёй культуры і мовы, абуджэння пачуцця нацыянальнай годнасці. Справа культурнага і дзяржаўнага будаўніцтва патрабавала актыўнага развіцця лексічнага складу і граматычнага ладу, арфаграфічных норм і новых функцыянальных стыляў беларускай мовы, без якіх яна не магла паспяхова спраўляцца з ускладненымі на яе ў сувязі з палітыкай нацыянальна-культурнага адраджэння сацыяльнымі функцыямі. Таму стварэнне нацыянальнай тэрміналогіі і абстрактнай лексікі, здольнай абслугоўваць усе важнейшыя сферы жыцця рэспублікі, становілася гістарычнай неабходнасцю.

* Артыкул змяшчае аналіз беларускай лексікі, зафіксаванай у "Маскоўска-беларускім слоўніку" братаў Г. і М. Гарэцкіх, у кантэксце моўнай сітуацыі пасля стварэння БССР.